Arteoloji Dergisi
Journal of Arteoloji
Araştırma Makalesi/*Research Article*
Yıl/*Year*: 2023 (Ekim/*October*) Cilt/*Volume*: 2 Sayı/*Issue*: 2

ÖLÜ BİR DİL OLARAK URARTUCAYI İNCELEMENİN PARAMETRELERİ*

The Parameters of Researching Urartian as a Dead Language

Sedat Nanto** Orhan Varol***

Öz

Urartu, milattan önce yaklaşık olarak 850-600 yılları arasında hüküm sürmüş Eski Yakındoğu krallıklarından biridir. Urartu dili ile oluşturulmuş çivi yazılı belgeler, başta Urartu başkenti Tuşpa olmak üzere krallığın yayılım alanlarında bulunmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın başından itibaren bu yazıtları okuma çabaları devam etmektedir. Özellikle yurtdışından gelen araştırmacılar tarafından ve çoğu zaman bu araştırmacıların kendi ana dilleriyle ilişkilendirilerek yazıtların çözümlenmesine çalışılmıştır. Bu çabalar, Almanca, Rusça, İtalyanca dillerindeki matbu bütünceler (korpuslar) *ve en son İngilizce oluşturulmuş dijital bir korpus çalışması ile ortaya çıkmışlardır. Urartu dilinin anlaşılması konusunda önemli bilgiler içermelerine rağmen bu çabaların toplumsal ve dilbilimsel bakış açısından uzaklığı söz konusudur. Araştırmacıların özellikle bölgesel etkileşim dilleri ve miras sözvarlıkları konusunda bilgisel eksiklikleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yazıtlarda, bağdaşıklık ve tutarlılık ilişkilerinin belirgin olmadığı, anlam bulanıklığının hâkim olduğu okumalar bulunmaktadır. Yazıtların uzlaşımsal anlamının ve dilbilimsel tutarlılığının ihtiyaç duyduğu çözümlemeler gerçekleştirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Urartucanın anlaşılmasında etkin olabilecek temel ve yardımcı değişkenlerin (parametrelerin) belirlenmesine çalışıldı.*

Anahtar Kelimeler: *Urartuca, Urartuca Araştırmaları, Çivi Yazısı, Ölü Dil, Miras Sözcükler*

Abstract

During the period of roughly 850 to 600 BC, the ancient Near Eastern kingdom of Urartu ruled. The expansion territories of the kingdom, particularly in the Urartian capital Tuspa, are home to cuneiform texts written in that civilization's language. Since the start of the nineteenth century, efforts have been made to decipher these inscriptions. Researchers from different countries have worked particularly hard to analyze the inscriptions, frequently collaborating with them in their own languages. As a result of these efforts, printed corpora in German, Russian, Italian, and most recently, an English-language digital corpus work, have all been produced Although they contain important information about the understanding of the Urartian language, these efforts are far from a social and linguistic point of view. It is understood that researchers have a lack of knowledge about regional contact languages and heritage vocabularies. In addition, there are readings in the inscriptions, where coherence and

* Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı'nda hazırlanmakta olan "Urartu Sözlü Dilinin Belirlenmesinin Olasılık Parametreleri" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, nntsdt@gmail.com, ORCID: 0009-0004-7379-2704

***Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, ovarol@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8662-484X

Nanto S. ve Varol O. (2023). Ölü bir dil olarak Urartucayı incelemenin parametreleri, *Arteoloji Dergisi, 2*(2), 155-179

Geliş/*Received*: 01 Eylül/*September* 2023 Kabul/*Accepted*: 15 Ekim/*October* 2023

Yayın/*Published*: 20 Ekim/*October* 2023

CC BY NC

cohesion relations are not clear and ambiguity is dominant. It is understood that the analyzes required by the conventional meaning and linguistic consistency of the inscriptions should be carried out. In this context, it was tried to determine the basic and auxiliary parameters that could be effective in understanding Urartian.

***Keywords**: Urartian language, Researching Urartian, Cuneiform, Dead Language, Heritage Words*

Extended Summary

Cuneiform-written documents from a dead language can be examined using a wide range of various criteria. The Urartian example is used to try and describe these parameters. These descriptions cover the entire process from the readability of the writing system to the readability of the inscriptions' content and language. Information regarding the content of the Urartian inscriptions started to be gathered, particularly thanks to the growing bilingual (Assyrian-Urartian) inscriptions. This comprehensibility is substantially enhanced by the use of ideograms and determinative signs, which share the same form and purpose in the translation of the Assyrian writing system into other languages. In addition, comparisons are made between Hurrian and Urartian, which are determined to be related to Urartian. This relationship makes important contributions to determining the Urartian vocabulary. The most important supporters of the word formations based on the syllabary system of the cuneiform script are the words and phrases found in related languages as well as the writing system. The determination of possible sounds, forms and meaning of the Assyrian writing system is also decisive in the intelligibility of Urartian. Researchers have been working on deciphering Urartian inscriptions based on such determining parameters for nearly two hundred years. Some researchers also made associations with their own native languages in explaining Urartian. As a result of these studies, corpus studies in German, Russian and Italian can be seen, which emerged without any comparison with languages such as Persian, Kurdish and Turkish, which are the current representatives of the Urartian living spaces. Finally, there is an English corpus study created electronically using the Italian corpus. Although all these studies have important content on the determination of the Urartian language and vocabulary, they also have some serious shortcomings.

The first of these shortcomings is that researchers have not sufficiently or properly looked at the linguistic features of different languages that have lived in the same and close geography from Urartian to the present day, which can be found in the Urartian vocabulary, especially due to the phenomenon of contact. Although the chain link that will determine the diachronic language relationships needed by historical linguistics is missing, regional languages can provide important information about structure, meaning and function in Urartian. The Urartian word de-ra-si-a-bi "he was afraid", which has a similar form and the same meaning in languages that lived within the historical phases of Iranian languages, other than Turkish and Kurdish, constitutes an example in this regard. Syllable signs are the basic structural units that indicate the vocabulary of Urartian. With the new inscriptions detected, different syllabic values of Urartian also emerge. The important thing here is to try to understand whether these units have the same values as the source language, Assyrian. The main support in this regard is that the possibilities of structural "phonological" verification can be increased with words of Urartian origin that continue to function today, such as tirs- "freak out" or sale "year". Unless similarities in structure and function are coincidental, it will ensure consistency in evaluations. In this regard, verification based on diachronic investigations is required. Another deficiency is that in Urartian, as in other languages, the linguistic

perspective, whose importance cannot be denied, should be adapted to the inscriptions. For example, in the expression ^{D}Ḫaldini masini ^{GIŠ}šuri "God Haldi's spear" masini is translated as "his", contrary to grammatical cohesion and semantic coherence. However, this translation does not contain different noun phrases that require possessive pronouns. It appears more natural and consistent for the term masini to mean "weapon" given that it only functions as an antecedent to a weapon of war. It should be regarded as the common name for a certain type of military tool. It is possible that this word, which is still used to refer to a "vehicle, machine, or car" in Persian, was utilized as a divine weapon during the Urartian period and may have gained other meanings in other languages. The semantic acceptability of this noun phrase will become possible by making the necessary inquiries and evaluations. It is understood that historical and regional interaction processes need to be examined regarding this and many similar words and phrases. In addition, it is understood that linguistically based explanations should be addressed in more detail in determining the vocabulary of Urartian.

The small number of Urartian inscriptions compared to contemporary kingdoms in the Ancient Near East and the limitations regarding thematic diversity in these inscriptions require the elaboration of the parameters that will determine the intelligibility of Urartian. This elaboration can occur depending on the quantitative and qualitative determinations of the words. Trying to determine the possible basic and connotative meanings of words other than the known ones and deriving new words within the language system can provide explanatory information. Since languages and the societies they belong to are mirrors of each other, all kinds of social information about the language must be evaluated in terms of grammar and vocabulary determination. Historical personalities, proper names and events, and all kinds of emotional reflections in Urartian and Assyrian inscriptions should be examined with sociolinguistic aspects. In addition, in dead language studies, today's artificial intelligence technology such as natural language processing, which helps determine regular and systematic linguistic formations, should be seen as a resource to be used in the process of inscription reading.

Giriş

Tüm diller, ait oldukları toplumların iletişimsel ihtiyaç ve olanakları kapsamında ortaya çıkarak biçimlenmekte ve belirli bir zaman dilimi içinde yaşamaktadırlar. Son kullanıcısını yitiren diller, ya bazı özellikleriyle farklı dillerde yaşamını devam ettirirler ya da yok olurlar. Örneğin, Asyatik bir dil olarak belirtilen ve çiviyazısının ata toplumu olduğu kabul edilen Sümerce ölü bir dildir. Bir halkın ya da toplumun dili olarak kullanımı devam etmedi. Öte yandan Eski Yunanca modern Yunancaya, Latince modern İtalyancaya, İspanyolcaya, Fransızcaya ve Romanca gibi günümüz Avrupa dillerine evrildi (Buch, 2015, s.278). Eski çağ dilleri, kil tabletler, metal ve taş yontuları gibi yazılı kaynaklar üzerinde günümüze aktarılabilmişlerdir. Bitinya, Klikya, Pisidia, Frigya, Paflagonya dilleri yanında Etrüskçe, Sümerce, Elamca, Hititçe ve Urartuca gibi geçmişte yaşamış yetmiş beş civarında dilin Asya ve Avrupa'daki varlığından haberdar durumdayız. Fakat ölü dillerden günümüze aktarılamayanların sayısı, varlığından haberdar olduklarımızdan çok daha fazladır. (Crystal, 2002, s.68; Harrison 2007, s.3). Bilinen bazı ölü dillerin ise dilbilgisel yapılanmaları ve söz varlıkları konusunda maddesel ya da yöntemsel yetersizlikler söz konusudur. Urartucanın güncel durumu için de bu değerlendirmeyi yapabiliriz.

Urartu, en büyük düşmanı olmasının yanında devletleşme aşamasında rol modeli olan Asur'dan çivi yazısını edindi. Böylece Eski Yakındoğu geleneği olan çiviyazısı kültürüne dahil oldu. Sınırlı konusal çeşitliliği ile on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Urartu yazıtları incelenmeye başlandı. Urartuca gibi çivi yazısı sistemine sahip ölü bir dilin ele alınmasında, tespit edilen yazıtların yazı sistemi özellikleriyle birlikte yazıtların içerikleri anlaşılmaya çalışılmaktadır. Yazıtların içeriği ve ilişkili farklı toplumlara ait yazımsal bilgiler bu yazıtların uyarlandığı ve uygulandığı dile dair bilgileri ortaya çıkarmaktadır. Urartuca araştırmalarının erken dönemlerinde Tanrı Haldi'nin sıklıkla yazıtlarda geçmesi bunların *Haldi Yazıtları* (König, 1950; König, 1955) olarak adlandırılmasına neden olurken Asur kaynaklarında Urartu adıyla sıklıkla karşılaşılması günümüzde de bu adla anılan bir dil toplumu olduğunun düşünülmesine neden olmuştur. Öte yandan sonraki dönem araştırmalarına dair bilgilerden Urartu yazıtlarının toplumunun *Biainili* "Bia Ülkesi İnsanları" biçiminde kendilerini adlandırdıklarını

anlamaktayız. Fakat dönemin baskın toplumu olan Asur'un *Uruatri* > *Urartu* adlandırmasının -bu çalışmada da olmak üzere- yaygın kullanımına devam edilmektedir. Dil araştırmalarında, toplumsal adlandırmalar gibi yerleşik ama yanlış bilginin kabul edilebilirliği uzlaşımsallık olduğu sürece devam etmektedir. Benzer biçimde, araştırmacıların yazıt okumaları farklı uzmanlar tarafından sorgulanmadan uygulanmaktadır. Yani yazıt okumalarının tutarlılıkları ve kabul edilebilirlikleri belirli oranlarda sorgulanır hale gelmektedir.

Belirli bir olgunun ya da sürecin anlaşılmasına katkı sunacak veriler ya da özellikler olarak belirtilen parametreler, Urartuca söz varlığı araştırmaları değerlendirildi. Bu bakış açısıyla, çalışmada Urartucanın anlaşılırlığına birinci dereceden katkı sunacak parametreler temel, bu parametrelerle doğrudan ya da dolaylı ilişkiler sağlayan konular ise yardımcı parametreler olarak ele alınmaktadır. Ayrıca Urartucanın mikro ve makro ölçekli sistematik özelliklerine dair bilgilerin analizinde doğal dil işleme gibi teknolojik imkanlardan faydalanılması da önemli katkılar sunabilmektedir. Böylece, birçok belirleyiciye bağlı olarak dil ve içerdiği bilgiler hakkında değerlendirmelerin yapılmasına çalışılmaktadır. Parametrelerin belirlenmesinde diller, yazı sistemi ve yazıtlar ile bunların alt bileşenleri temel değişkenler durumundadır. Urartu'nun tarihi, kültürü, sosyolojisi, yazıtlardaki duygu durum bildirimleri gibi olgular ise yardımcı parametreler olarak ele alınmaktadır. Urartucanın anlaşılmasında tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilim ile ilişkilendirilebilecek etkileşim dilbilimine dair oluşumlar ve anlambilimle ilişkili olan dilbilgisel bağdaşıklık ve anlamsal tutarlılık özelliklerinin de birer temel parametre olarak ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Etkileşim olgusunun neden olduğu dilsel değişim ve dönüşümlerin belirleyici ve ilişkili unsurları irdelenmektedir. Yani Urartucanın özelliklerinin anlaşılması konusunda ilişkili ve belirleyici olan unsurların, tutarlı bir bütünlük sergileyecek biçimde bir arada ele alınması amaçlamaktadır. Bu bilgiler dahilinde, çivi yazılı yazıtları miras kalan Urartuca (çivi yazıtları olan ölü bir dil) konusunda bir inceleme modeli oluşturulmaya çalışılmaktadır.

1. Temel Parametreler

Dil, iletişim yetkinliğinin sağlanabilmesi için organize olmuş sesler, anlam yüklü sözcükler, biçimbirimler ve sözdizimsel örüntüler gibi dilsel özelliklerin birbiriyle ve diğer dillerdeki birim ve örüntülerle etkin bir ilişki ağı içinde olan değişime açık bir sistem olarak tanımlanmaktadır (Rendon, 2008, s.49). Yani dilin içsel ve dışsal belirleyicileri bulunmaktadır. Dilin temel doğasını ve etkileşimini göz önünde bulundurarak yapılmış olan bu tanım hem günümüz dilleri hem de eski çağ dilleri için geçerlidir. Urartucanın anlaşılması için oluşturulmaya çalışılan parametreler de bu geniş çerçeve içinde ele alınmalıdır. Yani hem dil içi hem de dil dışı unsurlar ve özellikleriyle dilsel çalışmalar yapılmalıdır.

Urartuca araştırmalarında, yazıtlardan dil sistemine, dil sisteminden de dilin anlaşılırlığına doğru gelişen bir anlam ve ilişki ağı ortaya çıkarılmıştır. Bu anlam ve ilişki ağının diller kısmında, öncelikle akrabalık ilişkileri saptanan Hurrice ve Urartuca bulunmaktadır. Urartu dilinin ayırıcı özellikleri olan *eklemeli* dil yapısı ve *ergatif* özelliği de temel parametrelerin birer alt belirleyicisidirler. Bu özellikler altında biçimbilimsel ve biçim sözdizimsel açıklamalar oluşturulmaktadır. Yazı sistemi olarak Yeni Asur çiviyazısının Urartu yazıtları için uygulandığını görmekteyiz. Temel parametre olan yazı sisteminin kendi içinde bir kavramı ya da nesneyi belirten ideogramları, ideogramlardan türemiş olan belirteç işaretleri ve aslında yine ideogram kaynaklı olan hece işaretleri bulunmaktadır. İşaret sistemi yazının kaynağı olan toplumların dilleri hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Bundan dolayı bu sistemin Akad, Babil ve Asur dillerinin anlaşılması konusundaki katkısı Urartucaya kıyasla daha açıktır. Yine de yazı özellikleri, Urartu sözlü dil yapısının ve ses envanterinin belirlenmesinde önemli birer parametredir. Urartu yazıtları ve içerikleri, en önemli ve incelenmesi gereken birincil kaynaklar olarak ele alınmaktadır. Kralların askeri sefer ve zaferleri yazıtlarda en çok işlenen konulardır. Bunun yanında imar faaliyetleri de krallığın sürekliliğinin sağlanması ve yönetimin saygınlık kazanmasında önemli olduğu için yazıtlara işlenmektedir. Dini ya da tanrısal metinler de yazıtlarda işlenen konulardandır. Özellikle metal eserler üzerinde bulunan sahiplik bildirimleri ve

özellikle *pitos*[1] (pithos) çömleklerdeki ölçü birimleri Urartucanın konu çeşitlilikleri olarak göze çarpmaktadır. Çoğu krali konuları içerecek biçimde düzenlenmiş olan bu aktarımların, Urartucanın günlük hayatta kullanılan söz varlığı ve söylem biçimiyle de ilişkili olabileceği, konuşma diline özgü bir üsluba sahip olmalarından anlaşılabilmektedir. Yazıtlar, diğer parametrelerle birlikte Urartu sözlü dil yapısının kavranabilmesi konusunda temel kaynaklardır (Görsel 1).

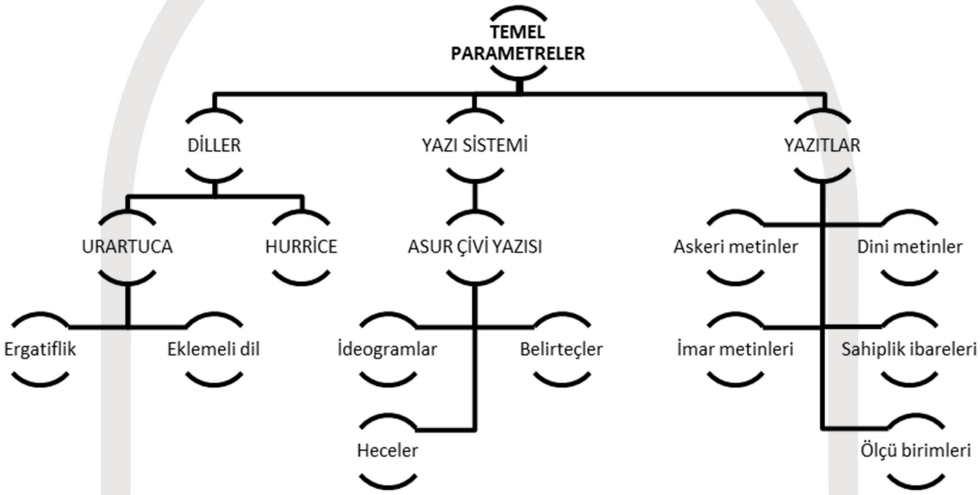

Görsel 1: Urartucanın dilsel ve yazımsal temel parametreleri

1.1 Diller

Yazının icadı öncesi dönemlere ait diller ve özellikleri hakkında varsayımsal değerlendirmeler yapılırken yazı kültürüne sahip dillerin incelenmesi daha olası hale gelmiştir. Diller ve konuşucularına yönelik bilgilere ulaşma imkânı bazıları için sınırlı da olsa ortaya çıkmıştır. Sınırlamayı belirleyen, yazı kültürüne sahip toplumların yazımsal eserlerinin çokluğu ve çeşitliliği yanında akraba ya da komşu toplumlara ait yazılı belgelerdeki söz edilişleridir. Eski Yakındoğu, günümüz dilleri ile ilişkili olan ve olmayan birçok dile ev sahipliği yaptı. Yazılı belgeler sayesinde bu dillerin neler

[1] Yunanca kaynaklı olan *pitos* sözcüğü, büyük erzak saklama kapları ya da çömlekler için kullanılmaktadır. Bazen pitosların üzerlerinde içerdikleri erzağın miktarını belirten çivi yazıtları da bulunmaktadır. Urartu'da özellikle sayısal ve depolanın ürüne ilişkin dilsel bilgi konusunda pitoslar önemli kaynaklardır (Coşkun vd., 2023, s. 258, 261, 263).

olduğu, hangi zaman diliminde yaşadıkları, coğrafik konumları ve farklı ilişkileri hakkında bilgiler edinmekteyiz. Urartu'nun beylik ve krallık aşamalarında, Urartu dilinin oluşum ve gelişimi bakımından dolaylı olarak etkilendiği bir başka toplum da Hititlerdir. Hititlerin yıkılmasından sonra ortaya çıkan geç Hitit kent devletlerinin toplumları Urartu'yu (Bian) oluşturan unsurlar olarak görülmektedir (Varol, 2005, s.4). Bu nedenle yaşanan etkileşimler de göz önüne alınarak Urartucanın söz varlığı içerisinde belirli oranda Hint Avrupa dil ailesi kaynaklı olan sözcükler de bulunmaktadır. Urartu'nun M.Ö. 600'lerde tarih sahnesinden silinmesine neden olan Med ve Pers krallıklarının da Urartu'nun söz varlığının oluşumunda ve anlaşılmasında önemli bir etkiye sahip oldukları düşünülmektedir.

1.1.1. Hurrice

Doğu Anadolu ve kuzey Mezopotamya yaşam alanı içinde varlık sergilemiş olan Hurri toplumunun Urartu ile doğrudan bir akrabalık ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Bu belirlemede her iki dilin de ergatif dil özelliğine sahip olmaları yanında farklı dil özellikleri bakımından da örtüşme sergilemeleri etkili olmuştur. M.Ö. 4. binde Hurri ve Urartuların aynı yaşam alanını paylaştığı daha sonra Hurrilerin Güneydoğu Anadolu Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye bölgelerine yayıldı belirtilmektedir. Bu sürece bağlı olarak Hurrice farklılaşan yaşam alanlarındaki toplum dilleriyle etkileşim yaşamıştır. Hurricenin dışsal değişim özelliklerine ek olarak içsel değişim ve dönüşümlerinden dolayı Urartucadan belirgin bir biçimde farklılaştığı anlaşılmaktadır. (Wilhelm, 2004a, ss.95-97; Varol, 2008, s.27). Hurrice, semitik dil özellikleri ayrıştırıldığında Urartuca ile ortak olan söz varlığı unsurları bakımından önemli bilgiler içermektedir.

1.1.2. Urartuca

Çivi yazısı içeriklerine bağlı olarak ele alınan ve çalışmanın hedef dili olan Urartucanın iletişim kaynaklarından bir başkası hiyeroglifti. M.Ö. 2. bin yılda Hititlerde olduğu gibi M.Ö. 1. bin yılda Urartularda da yerel bir hiyeroglif yazısı bulunmaktaydı. Urartu dilinin yapısal ayrımı ve yazıtlarının içerik analizleri konusunda gerçekleştirilen iki temel ayrımdan ilki Türkçe gibi *eklemeli* diller grubunda yer alması ikincisi ise

biçim sözdizimsel unsurların işlevselliğini ortaya koyma bakımından *ergatif* bir yapılanma sergilemesidir.

1.1.2.a. Eklemeli dil

Sözcük, dillerde sesletilişi, ne tür bir sözcük olduğu, anlamca ne gibi ayırıcı özellikler taşıdığı gibi farklı açılarından belirtilerek yer almaktadır. Mükemmel bir sözlük, tamamıyla ve yalnızca, dilin karakteristik ve tipik kullanım ortamlarından toplanmış, temsil yeteneği olan yazılı ve sözlü bütünceye (korpus) dayanmalı ve belirli bir sözlükselleşme stratejisine sahip olmalıdır (Uzun, 2006, s.35). Urartu sözvarlığı içeriğindeki sözcüklerin biçimbirimsel işlevsellikleri (Melikişvili. 1971, ss.29-66; Wilhelm, 2004b, ss.125-133; Varol, 2005, ss.49-76)'da belirtilmektedir. Urartu sözlü dil yapısının belirlenmesinde önemli bilgiler içeren biçimbirimsel örüntüler *ayrıca Oracc Museum*[2] tarafından oluşturulmuş dijital Urartu korpus çalışmasında da görülmektedir (http://oracc.museum.upenn.edu/ecut/pager).

1.1.2.b. Ergatiflik

Urartuca konusunda yapılan çalışmalarla bu dinin eski Yakındoğu'nun farklı bir dili olan Hurrice ile yakın ilişki içerisinde olduğu anlaşılmıştır. Bu ilişkinin boyutları genetik akrabalık bağı olarak teyze-yeğen ilişkisine sahip olmaları ve tipolojik olarak da Sümerce gibi eklemeli ve ergatif diller olmalarıdır (Peker, 2009, s.42). Ergatif, eşişlevsel ve özişlevsel gibi adlandırmalarla Türkçeleştirilen bir kavram olarak da karşımıza çıkmaktadır. Aslında *ırgat* sözcüğü ile de ilişkilendirilebilir. Çünkü tümcedeki eylemi gerçekleştiren özne nesne yerine belirtici olan eki kendi sırtına yüklenmektedir. Daha detaylı açıklamak gerekirse ergatif dillerin geçişli ve özellikle geçmiş zamanlı yüklemlere sahip tümcelerinde özne ergatif eki alırken nesne gövde durumda kalır. Herhangi bir ek almaz. *^{M}Mi-nu-a-še ^{M}İš-pu-u-i-ni-hi-ni-še i-ni pi-i-li a-gu-ni* "İşpuini oğlu Minua bu kanalı yaptırdı" (Varol, 2017, s.117). Bu ifadede eylemin gerçekleştiricisi olan *Minua* ve babası *İşpuini* üzerinde ergatif eki *-še* varken tümcenin

[2] Oracc: *The Open Richly Annotated Cuneiform Corpus* "Açık Erişimli ve Zengin Tanımlı Çiviyazısı Arşivi" olarak tanımlanabilecek web tasarımı Urartu yazıtlarının anlaşılırlığı konusunda önemli katkılar sunmaktadır.

nesnesi konumundaki *pili* "kanal" herhangi bir işlevsel ek almamaktadır. Ergatiflik Urartuca sözvarlığının belirlenmesinde biçim-sözdizimsel olarak önemli bir işleve sahiptir. Ergatif ekinin bulunduğu tümcelerin geçişli olduğu ve aynı zamanda bu eki üzerine alan sözcüklerin de tümcedeki eylemin gerçekleştiricileri oldukları anlaşılmaktadır.

1.2 Yazı Sistemi

Çivi yazısı, insanlık tarihinin bilinen en eski yazıt biçimlerinden biridir. Bu yazı İbranice, Arapça gibi Semitik dillerin ilişkili olduğu eski Akad dili gibi dillerin yazımında kullanılmıştır. Ayrıca Hititler, Hurriler, Urartular ve Persler gibi Eski Yakındoğu toplumları da çivi yazısı sistemini dillerine uyarlamışlardır. Yaklaşık iki bin beş yüz yıl boyunca insanoğlunun gerçekleştirmiş olduğu eylemler çivi yazısının uygulandığı farklı dil ve lehçeler ile kaydedildi. En azından altı yüz bin adet kil tablet, yüzlerce çivi yazılı taşlar ve farklı materyaller dünyanın farklı müzelerinde bulunmaktadır (Gordin, Gutherz vd., 2020, s.1).

Konuşma ve yazma, iletişim yetkinliğimizin işaretlerle hayat bulan anlam uzmanları olarak belirtilmektedir. Sözel iletişimimiz olan konuşmanın kaynağı sesler ve yazının ise görseller olsa da konuşma ve yazmayı ortaya çıkaran temel nedenlerin ilkesel olarak 'iletişim ihtiyacı' çatısı altında örtüştüğü aktarılmaktadır. Yazı, her ne kadar sözlü dilden farklı ileti işaretlerine ve kullanımsal farklılıklara sahip olsa da anlam aktarımı konusunda sözlü dilin bir yansımasıdır. Bundan dolayı yazımsal aktarım, ait olduğu dilin sözlü aktarımlarıyla ilişkilendirilebilmektedir (Varol, 2021, s.7). Çivi yazısı sistemi ve özellikleri içinde de sözlü dile ait bilgiler barınmaktadır. Fakat bu sistem günümüzde yaygın olarak kullanılan ve bir sesin bir harfe karşılık geldiği alfabetik sistemden farklıdır. Kendisinden önce oluşturulan resim yazı sisteminin bir uzantısı olmakla beraber dilin detaylandırılarak aktarımı için birçok farklı bilişsel ve dilsel yeniliği sistemine eklemiştir.

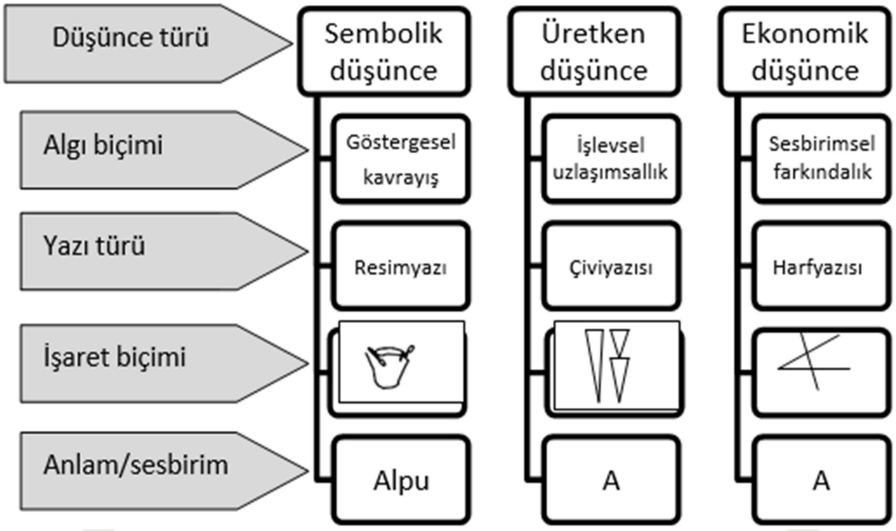

Görsel 2: Sembolden harfe bilişsel ve yazımsal gelişmeler (Varol, 2021, s.24)

Urartu'nun sözlü dil yapısının anlaşılması için yazıtlara işlenmiş olan yazı sisteminin hangi türden bilişsel ve dilsel gelişmeler sonrasında ortaya çıkmış olduğunun anlaşılması için Görsel 2'de oluşturulmuş tablo ele alınarak değerlendirilmelidir. Yazının kaynak dili olan Sümercedeki ideografik yani soyut ve somut olabilecek kavram anlamlı işaretler yerini uzlaşımsallığın temel alındığı çiviyazısına bırakmıştır. İdeografik anlamın ötesine taşınan çivi yazısı, dildeki anlamsal örüntünün, içerik sözcüklü ya da işlevsel anlamlı birimlerini yansıtacak potansiyele sahip hale getirilmeye çalışılan bir yazımsal aktarım yöntemidir. Çivi yazısı, günümüz harf yazısı sisteminde olduğu gibi anlam ayırt edici bir sesbirimin harf ile gösterimi aracılığıyla bu aktarımı gerçekleştirmekten farklıydı. İdeogram, belirteç ve hecesel birlikteliğin birbirini desteklediği üçlü bir mekanizma ile sözcük ya da işlevsel birimleri yansıtma eylemini gerçekleştirmekteydi (Varol, 2021, ss.23-25).

1.2.1. Asur Yazı Sistemi

Urartu çivi yazısı Yeni Asur çivi yazısını diline uyarlamıştır. İdeogram ve belirteçler de çivi yazılı dillerin ortak kullanımları olarak yazı sisteminde bulunmaktadırlar. Yazı parametresi, yazının dili yansıtma yetkinliğine bağlı olarak ele alınmalıdır (Wilhelm, 2004b, s.120).

Seslerin bir araya gelerek oluşturdukları en küçük anlamsal birliktelikler biçimbirimlerdir. Sözcüksel ya da dilbilgisel anlama sahip olabilmektedirler. Urartucanın hece sistemine dayalı olan biçimbirim yapılanmaları dil kullanım özellikleri ve bağlama göre belirlenmelidir (Uzun, 2006, s.20). Urartu'nun çivi yazı sisteminde sesli harf ve heceler, ideogram olarak belirtilen kavram yazılar ve determinatif adı verilen belirteçler bulunmaktadır (Dinçol, 2001, ss.23-24;).

1.2.1.a. İdeogramlar

Bu işaretler kelimenin önüne gelerek tek başlarına sadece anlatılmak istenen düşünceyi, daha doğrusu; toprak, su, ülke, kral, tanrı vb. gibi kavramları aktardıklarından bunların okunuşuna bakılmaz. Urartuca gibi çivi yazısını kullanana farklı dillerde de aynı şekilde yazılıp aynı anlamı vermekteydiler. Örneğin, bu dillerin tümünde "kral" anlamını veren ve aynı şekilde yazılan ideogram işareti ya da □ Sümercede *lugal*; Akadcada *šarru*; Hititçede *haššu-*; Hurricede *iwri-*; ve Urartucada *ereli* olarak okunmaktadır. Urartu çivi yazısındaki ideogramlar belirlendikten sonra bunların transkripsiyonları Sümerce'deki telafuzuyları ve büyük harfler kullanılarak günümüze kadar aktarılmıştır (Varol, 2005, ss.34-35). İdeogramlar Urartu sözlü dil yapısının anlaşılması konusunda belirleyici bir parametre olması yanında bu yazım özelliğinden dolayı ideogramların karşılığı olan birçok Urartuca sözcük yazıtlara işlenmemiştir. İki dilli yazıtlarda bir dilde ideogram (bu kaynak dil Asurca olmalı) diğer dilde hece yazımı (bu hedef dil Urartuca olmalı) kullanıldığında dilin çözümü için önemli bir kaynak sağlanmış olacaktır.

1.2.1.b. Belirteçler

Belirteçler (determinatifler) sözcüklerin ifade ettikleri varlık ve nesnelerin ait oldukları kategorileri belirten fakat yazı içinde telafuzu olmayan işaretlerdir.

Belirteçler genellikle sözcüklerin önünde "pre determinatif" ya da nadiren sonunda "post determinatif" olarak bulunabilirler. İdeogramlar gibi belirteçler de Urartu dili ve diğer bütün çivi yazılı dillerde aynıdır. Belirteçler aracılığıyla çivi yazısıyla yazılmış farklı dillere ait coğrafya, tanrı, kadın, erkek vb. adlar ya da sözcükler

saptanabilir. Bu nedenle belirteçler yazının çözümünde büyük kolaylık sağlamaktadırlar. Belirteçler, diğer çivi yazılı diller gibi Urartucanın anlaşılması konusunda da önemli bir parametredir. Urartucanın anlaşılamayan sözcüklerindeki en önemli eksikliklerden biri bu sözcüklerin bir belirteçle bulunmayışlarıdır. Belirteçli sunumu yapılacak yeni Urartu yazıtları ile Urartucanın sözlü dili konusunda önemli bilgilere ulaşılabilecektir (Varol 2005, s.35).

1.2.1.c. Hece işaretleri

Urartu çivi yazısında /a/, /e/, /i/, /u/ ve /ú/ ünlü hece sesi için işaretler bulunmaktadır. Urartu hece işaretlerinde anlaşıldığı kadarıyla, iki sesli olarak 57 ünsüz + ünlü işareti (ta, sa, me, vb. gibi) ve 19 ünlü + ünsüz işareti (an, el, ir, vb. gibi) vardır. Asur çivi yazısı işaretlerinde sıklıkla görülen bazı ses değerleri: (aK, iK, uK, ih, uh, im, um, en, in, un, uT) Urartu çivi yazısında bulunmamaktadır. Türkçenin Latinceden alfabeyi alması gibi Urartucanın söz varlığını yansıtacak sesler alınmıştır (Wilhelm 2004b; Varol, 2005, ss.33-34). Hece işaretleri Urartucaya ait söz varlığını belirten temel yapısal birimlerdir. Tespit edilen yeni yazıtlarla birlikte Urartucanın farklı hecesel değerleri de ortaya çıkmaktadır. Burada önemli olan bu birimlerin kaynak dil olan Asur ile aynı değerlere sahip olup olmadıklarının anlaşılmaya çalışılmasıdır. Bu konudaki temel destek, *tırsmak* ya da *sale* "yıl" gibi günümüzde de işlevselliğini devam ettiren Urartuca kaynaklı sözcüklerle yapısal "sessel" doğrulama olasılıklarının artırılabilmesidir. Yapı ve işlev benzerlikleri rastlantısal olmadıkça değerlendirmelerde tutarlılık sağlayacaktır. Bu konuda da artzamanlı incelemelere bağlı doğrulamalar oluşturulabilir.

Çivi yazılı diller konusundaki çalışmalar çok uzun yıllara dayansa da bu dillerin gramer özelliklerinin anlaşılması konusunda mikro ve makro düzeyde birçok bilgi eksiği bulunmaktadır. Mikro düzey olarak adlandırabileceğimiz ses bilimsel değerlendirmelerden birisi olarak çivi yazısının heceleme özelliklerinin yazımsal ve dilbilimsel boyutta bazı çelişkileri barındırmasıdır. Urartucanın anlaşılabilirliği için önemli bir parametre olan yazılımsal aktarımın yapısal ve anlamsal olarak en doğru biçimde ele alınması gerekmektedir. Çivi yazılı metinlerde gerçekleşen ünsüz

çiftleşmeleri ya da ikizleşmeleri için her araştırmacının kendi bakış açısına göre telaffuz değeri kazandırılmaktadır. Buna bağlı olarak da yanlış okumalar ortaya çıkabilmektedir (Worthington, 2012, s.84).

Günümüz dillerinde de daha çok konuşma dilinde karşılaşılan eksik hece ya da sözcük kullanımı, anlamsal farklılık ortaya çıkmadığından sıklıkla uygulanabilmektedir. Yani ana dili koşucuları, bir sözce içerisinde eksik bir sözcük ya da seslem olması durumunda bile aktarılmak istenen bilginin anlaşılmasında çoğu zaman bir sorun yaşamazlar. Urartu yazıtlarında da böylesi görünümlerin ortaya çıkması doğaldır. Çünkü biliyoruz ki o dönemin henüz oluşturulmuş bir gramer kuralı yoktu. (Worthington, 2012, s.104). Bu türden yazmalar, uzlaşımsal aktarım konusunda sorun yaratmasa da dönemsel farklılıklara bağlı olarak farklı okumalara neden olabilmektedir. Yani sözcüksel anlam farklılaşabilmektedir. Urartucanın anlaşılabilmesi için sesbirimsel farkındalığın bu bilgiler temelinde ele alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.3 Yazıtlar

Urartu yazıtlarının anlamsal içerikleri genellikle krali özellikli imar faaliyetleri, askeri sefer ve zaferler, dinsel etkinlikler, aidiyet ifadeleri, hesaplamaya dair bilgiler içermektedir (Payne, 2005, ss.63-68).

Mezopotamya'da ortaya çıkan çivi yazılı metinler, idari ve hukuki belgeler, mektuplar, tarih yazımı metinleri, edebi ve bilimsel metinler, mitolojik belgeler gibi konusal çeşitliliğe sahipti. Urartu yazıtları ise konusal çeşitlilik bakımından zengin değildir. Anlaşıldığı kadarıyla bunun temel nedeni, Urartu'ya ait kil tabletlerin oldukça az sayıda ele geçmiş olmasıdır.

1.3.1. Askeri Metinler

Urartu yazıtları ve belgeleri I. Sarduri Dönemi'nden (M.Ö. 840) itibaren devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Urartu kralları bu yazılı belgeleri iktidarlarını güçlendirmek, kendilerini diğer krallardan daha güçlü göstermek, gelecek nesiller tarafından anılmak, tanınmak ve düşmanı korkutmak için birer araç olarak kullanmıştır. Diğer yandan çağdaş Asur kaynaklarının da Urartular hakkında bilgi vermeye devam

etmesi dönemin olaylarını ve kralların yazıtlarını değerlendirme ve karşılaştırma konusunda büyük önem taşımaktadır. Urartu kralı yazıtları, Asur'da olduğu gibi öncelikle askeri olaylarla ilgilidir. Özellikle Asur kralları için yıllıklarındaki seferler ve zaferler elde edilecek en büyük başarı olarak kaydedilmiş, bu da onların kutsal imajını acımasız liderler olarak güçlendirmiştir. Sümer ve erken Babil yazıtları inşaat faaliyetleri baskın olsa da bunlarda askeri faaliyetler hakkında çok fazla bilgi sağlamaktadır (Grayson, 1980, s.154; Mieroop, 1999, s.26).

1.3.2. İmar Metinleri

Eski toplumların davranışlarını gözlemleme, onlarla konuşarak düşüncelerini, hislerini, inançlarını öğrenme durumu olmadığından, bu olgular ve bunların ifade etmek istedikleri anlamsal kavramları, günümüze ulaşan yazılı belgeler ile arkeolojik kalıntılar ve izler üzerinden öğrenmekteyiz. Urartu kralığının imar yapıları kendi kültürel özelliklerini, kendine özgün bir biçimde yansıtmaktadır (Ökse, 2021, s.155).

Urartu çivi yazılı imar metinlerinde ^{E}*susi* "tapınak" ve *šidiištúni* "inşa etmek" anlamına gelen sözcükler Urartu imar yapılarının dini inanışlarıyla ilişkili olarak tanrılarından söz ederek algısal etkilerini oluşturmaktadırlar.

1.3.3. Dinsel Metinler

Urartular çok tanrılı olsalar da çoğunluğu ^{D}ḫal-di "Tanrı Ḫaldi" ile başlayan yazıtlardan Urartu'nun baş tanrısının kim olduğu da belirginlik kazanmaktadır. Hatta König (1950-1955) korpusu Haldi Yazıtları olarak belirtilmektedir. Dönemin Mezopotamyalı Asur ve Babil gibi çiviyazısı kültürleri ile çağdaş Urartu'nun da tanrısal kudrete, tanrıların cezalandırma ve mükâfatlandırma eylemlerine bağlı bir sözvarlığına sahip oldukları düşünülmelidir. Bu değerlendirmenin kaynağı olan söylem türünü yazıtlarda ^{D}*ḫaldi arume* "Tanrı Haldi versin" olarak geçen ve devamında gelen *ulguše* "yaşam", *pisuše* "mutluluk, sevinç" gibi ifadelerde görmekteyiz[3]. Tanrısal

3 Mezopotamyalılar, tanrıların niyetini, dünyayı çevreleyen her olay örgüsünün işaretlerini içeriyormuş gibi gördüler. Eğer bu mesajlar düzgün bir şekilde okunup yorumlanırsa, kötülük önlenebilirdi. Bu tür on

cezalandırmaya yönelik söylem türünü, genellikle yazıtların son bölümlerinde yer alan beddua ifadelerinde görmekteyiz. Eski bir Yakındoğu geleneği olan bu söylem türü yazıtların anlamsal içeriğinin belirlenmesinde önemlidir.

1.3.4. Sahiplik İbareleri

Sahiplik ekleri, isimler ve isim soylu kelimelere eklenerek aidiyet belirtmektedirler. Urartucada çok kültürlü olmaktan da kaynaklı olarak aidiyet bildirimleri için farklı biçimbirimler bulunduğu anlaşılmaktadır. En yaygın olarak kullanılan ve küçük metal buluntular üzerinde görülen sahiplik biçimbirimi *-i*'dir. nımaktadır. ^{M}*Ru-sa-i URU.TUR* "Rusa'nın küçük şehri" (Varol, 2005, s.36). Sözcük sonu ses aynı olduğunda sahiplik eki görülmeyebilir: *Ar-gi-iš-ti u-ri-iš-ḫu-si* "Argişti'nin hazinesine ait". Yazıtların üzerlerine işlendiği objeler, yazıtların içeriği hakkında bilgiler vermeleri bakımından önemlidir. Urartuca incelemelerinde, *yazıt-maddesel içerik bağlamı* olarak sahiplik ibarelerinin anlaşılırlığı desteklenmektedir.

1.3.5. Ölçü Birimleri

Urartu yazıtlarında ideografik olarak MA.NA biçiminde karşımıza çıkan ağırlık Sümerce ölçü birimi Akadcalaşmıştır. Akadcada, Asurca ve Urartucada kulanım gören bu ağırlık ölçüsü *šeqel* olarak da belirtilmektedir (Bilgiç, 1990, s.55). Urartu krallığına ait ölçü birimleri genellikle seramik ve pitoslar üzerinde bazen simgesel bazen de çivi yazısı olarak görülmektedir. Bunlar x *aqarki* "akıcı$^{?}$" ve y *terusi* "katı$^{?}$" biçimde bazen kısaca *a* ve *ti* olarak ifade edilmektedirler (Payne, 2005, ss.63-68). Bu ve benzeri ölçü birimleri, Urartu söz varlığında bulunan ve sayısal verilerle ilişkili sözcüklerin ve sözcük gruplarının belirlenmesinde önemlidirler.

1.4. Etkileşim

Günümüzden yaklaşık üç bin yıl öncesine tarihlenen Urartu'nun Beylik ve Krallık dönemlerinde Urartuca dışında Anadolu coğrafyasında onlarca dilin konuşulduğu anlaşılmaktadır. O dönemki birçok dil kullanıcısı için de bu coğrafyanın günümüzde

---

binlerce açıklama, bazıları görünüşte gözleme dayalı iyi/kötü kalıpları bulunmaktadır (Mieroop, 1999, s.32).

olduğu gibi bir yerleşim, etkileşim ve geçiş bölgesi olduğunu düşünmek gerekir. Yani çok dillilik vardı ve dilsel etkileşimler gerçekleşmekteydi. Etkileşim parametresi Urartucanın sözlü dil yapısının belirlenmesinde ayırıcı bir öneme sahiptir. Özellikle çağdaş toplumların Urartular ile temasının yoğunluğuna ve süresine bağlı olarak söz varlığı değerlendirmeleri yapılacaktır.

Urartucanın Hurrice dışındaki akrabalık bağı bulunan diller belirlenemese de Eski Persçenin Urartuca ile dilsel etkileşim yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu'nun günümüz dillerinden olan Türkçe ve İran dillerinde bulunan *tırsmak* ve *sal/e* "yıl" sözcükleri örnek olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Eski Persçeden Orta Persçeye ve gününüm Pers diline (Farsçaya) aktarılan bu sözcükler rastlantısal olma durumunu da ortadan kaldırmaktadır. Eski Farsça ve İran dillerinin çoğunda *tarsa/tars ve ters* formlarıyla bulunan ve Kürtçeden Türkçeye geçmiş olduğu belirtilen *tırs-mak* sözcüğü Urartucada da bulunmaktadır (Harutyunyan, 2001, s.441). Urartuca yazıtlarda Kürtçe ve Türkçedeki bazı zaman ve kişi eklerinin bileşimine benzer yapılar görülmesi bölgedeki artzamanlı dilsel etkileşimin bir izi olabilmesi bakımından dikkat çekicidir (Varol, 2014, s.56). Bundan dolayı Urartu yaşam alanının günümüz yerleşimcileri olan toplumların dilleri de olasılık parametreleri içinde ele alınmaktadır. Aynı yaşam alanını paylaşmasından dolayı Urartuca ve Ermeni dili arasında da çeşitli benzerlikler bulunduğu belirtilmektedir (Petrosyan, 2010, s.137). Urartucanın ses envanterinin belirlenmesi bakımından benzer yapı ve anlamlara sahip sözcüklerin art zamanlı değerlendirmeleri yapılmalıdır.

1.5. Bağdaşıklık ve Tutarlılık

Metin, yazıdaki biçim, anlam ve noktalama özelliklerinin sözcüklerle bütünlüğü olarak belirtilmektedir. Söylem ise konuşucu merkezlidir. Belirli bir amaç ve sorumluluk içermektedir (Ayırır, 2004, s.123). Çivi yazılı metinler, biçim ve anlam özelliklerine sahip olmanın yanında noktalama işaretleri konusundaki eksikliği daha baskın uzlaşımsallıklarıyla belirli oranlarda gidermekteydi. Bu uzlaşımsallıktan günümüzde uzaklaşılmış olunması çivi yazılı metinlerin okumaları konusunda belirgin eksikliklere neden olmaktadır. Metinlerin oluşturulmasının kralın ya da yetkili bir

yöneticinin diktesine yani söylemine göre gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda en doğru okumanın söz konusu dikte anlatımlarına bağlı olarak gerçekleşebileceği anlaşılmaktadır. Dikte ve metin oluşturma sürecini en belirgin duruma getirecek dilsel kategorilerin bağdaşıklık ve tutarlılık olduğu anlaşılmaktadır. Metni anlamlı bir bütün olacak biçimde oluşturan tümceler birbirlerine bağdaşıklık ve tutarlılık ilişkisi içinde bağlı olmalıdır (Ayırır 2004, s.124). Diğer dünya dilleri gibi çivi yazılı diller de zamansal uyum sözcük dizilimi art ve ön gönderim unsurları bakımından kurallı olmalıdır. Örneğin bir ön gönderim özelliği olan *ini* "bu" sözcüğü devamında gelen adı nitelediğinde, *ini pili* "bu kanal" bağdaşıklık açısından gösterme sıfatı olarak bir belirginlik oluşturmaktadır. Yani dilbilgisel özellikler bakımından uyumun olma durumuna bağdaşıklık adı verilmektedir. Bağdaşıklık bu bakımdan önemli bir parametredir. Yazıtların anlaşılması için dilbilgisel özelliklerin olabildiğince kurallı bir uyum içerisinde olmaları gerekmektedir. Tutarlılık ise metindeki bilginin mantıksal bağlantılardır (Ayırır, 2004, s.128) ve bu bağlantıları yine metin içindeki yapısal unsurların anlamsal özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkartabiliriz. Özellikle yazıtlardaki tümceler arasında tutarlılık ilişkisine dikkat edilmelidir. *Minuaše … ini pili aguni* "Minua … bu kanalı yaptırdı. *Minuai pili tini* "Adı Minua kanalıdır" biçiminde bir sonraki tümce bir öncekiyle uyumlu olmalıdır. Urartu yazıtlarının okunmasında dilbilgisel bağdaşıklık ve anlamsal tutarlılık önemli bir parametre olarak değerlendirilmelidir. Birçok yazıtta *masini/e* formuyla karşımıza çıkan sözcüğün "onun" biçiminde çevirisinin yapıldığını görmekteyiz (Ecut, 2023). Yani *masini* sahiplik adılı olarak değerlendirilmektedir. Fakat bu ibare sadece Tanrı Haldi'nin silahı olan ^{GIŠ}šuri "mızrak" ile ilişkilendirilen metinlerde bulunmaktadır. Diğer sahiplik bildirimlerinde bu sözcük bulunmamaktadır. *Argišti urišḫusi* "Argişti'nin hazinesi", *Minuai ḫubi* "Minua'nın vadisi" gibi sahiplik bildirimlerinde *masini* sözcüğünün neden bulunmadığı sorgulanmamaktadır. Yani *masini* sözcüğünün **onun* adılından farklı bir anlam barındırdığı, anlamsal tutarlılık ilişkisine bağlı olarak anlaşılmaktadır. Bu konuda (Varol, 2022, s.10) *masini* sözcüğünün günümüz İran dillerinde *makine* ile de ilişkilendirilebilecek *maşin* "araba, araç" sözcüğüyle ilişkili olduğu yönünde aktarımları bulunmaktadır. Bu bilginin *tırsmak* örneğinde olduğu gibi art zamanlı, tarihsel

etimolojik değerlendirmeler yapılarak daha belirgin olması sağlanabilir. Makine sözcüğünün geçmişteki anlam alanı içerisinde "silah" sözcüğünün de bulunabileceği ve bu sözcüğün metin içindeki tutarlı okumasının ^{D}*Haldini masini* ^{GIŠ}*šuri* "Haldi'nin silahı olan mızrak" biçiminde olması gerektiği belirtilmektedir. Burada *-ni* eklerinin belirtici bir işaret olmanın yanında "varoluş/olmak" anlamı verdiği anlaşılmaktadır. Urartu yazıt okumaları için dilbilgisel bağdaşıklık ve anlamsal tutarlılık ilişkilerinin bu ve benzeri örneklere bağlı olarak değerlendirmeleri yeniden yapılmalıdır.

1.6. Sesler ve Ses Birliktelikleri

Diller, kendi sistemleri içerisinde ileti değeri olan çeşitli yapısal görünümlere sahiptirler. Bu görünümlerden en küçüğü dilin anlam ayırt edici özelliği olan sesbirimlerdir. Sesbirimler, anlam ayır edici özellikleri olduğundan dillerin yazı sistemlerine birer harf olarak yerleşmektedirler. Konuşma dilinde seslerin bir araya gelerek sözcüklere ve sözcelere anlam katığı anlaşılmaktadır. Yani söylem bütünlüğünün sağlanmasında sesbirimler çekirdek yapıyı oluşturmak dışında bütün iletiyi meydana getirmektedirler. Urartu sözlü dilinin anlaşılmasında sesbirimlerin belirlenmesinin önemi büyüktür. Fakat Urartuca gibi artık aktif işaret sistemlerine sahip olmayan yazılı diller veya konuşma dilleri "ölü diller" olarak adlandırılmaktadır. Sesbilimsel sistem, "ölü" bir dil için en küçük tanımlama seviyesi olarak ya da doğal uzlaşım yöntemiyle seçilemez (Wilhelm, 1983, s.157). Urartucanın ses değerleri konusunda yapılan çalışmalara bağlı olarak ünlü ve ünsüz sesler belirlenmiştir. Bu belirlemeye kaynaklık eden Asur çivi yazısı olmuştur. Bu konuda başta anlambilimsel veriler olmak üzere ek dilbilimsel verilere ihtiyacı vardır. Antik yazıtların deşifre edilmesi ve daha sonra yeniden yapılandırılması hedef dilin bulunduğu iki dilli ve çok dilli yazıtlar ve yazıtlar içinde tekrar eden unsura bağlı olarak gerçekleşmiştir. Urartucadaki *tırsmak* ve *masini* "makine, alet, silah[?]" gibi günümüz dillerine de temel ve yan anlamlarıyla yansımış olan ödünç sözcükler sesbilimsel belirleme konusunda önemli desteklerdir (Harutyunyan, 2001, s.441; Varol, 2014, s.56).

Eski Yakın Doğu dillerinin fonolojik sisteminin yeniden inşasına yönelik yaklaşımlar metodolojik farklılıklar göstermektedir. Ölü bir dilin iyi bilinen ve en

azından kısmen hala konuşulan bir grup dille yakından ilişkili olup olmadığına veya izole olup olmadığına bağlı olarak en iyi saptamalar gerçekleştirilir (Wilhelm, 1983, ss.157-158).

2. Yardımcı Parametreler

Urartu yazıtlarının ve dolayısıyla dilinin anlaşılırlığında rol alan toplum dilbilimsel değerler, yardımcı parametreler olarak ele alınmaktadır. Bu parametreler, incelenen dilin sözvarlığı içinde bulunan konusal odaklar biçiminde anlaşılmalıdır. Günümüz dilleriyle oluşturulmuş metinler içinde de ait olduğu toplumun soyut ve somut değerleri ve süreçlerini barındıran konusal odaklar yer almaktadır. Genellikle evrensel bir görünüme sahip olan konusal odak parametreleri Urartu yazıtları için de aşağıdaki görselde belirtilmeye çalışılmıştır.

Görsel 3: Konusal Yardımcı Parametreler

Urartu'nun Asur yazıtlarındaki beylikler dönemine dair bilgiler yanında devletleşme aşamasındaki tarihsel kişilikler ve yerleşim adları dilsel veriler içermektedir. Yazıtlarda etnik yapılara dair bilgiler, dilsel etkileşim ve dilin söz varlığındaki olası çeşitlenmeler konusunda önemli içeriklere sahip olabilmektedir (Salvini, 2006, ss.28-131). Farklı konularda olabileceği gibi sözcüksel türetkenlik bakımından yazıtlarda geçen duygu durum ifadeleri sözcüklerin anlam alanları

konusunda destekleyici bilgiler içerebilmektedir. Urartu yazıtlarının dil ve içerik analizi konusundaki en önemli eksikliği olan konusal çeşitlilik toplumsal, kültürel ve sosyal hayatla ilişkili sözcüklerin türetkenliği gerçekleştirilerek sağlanabilir. Bu konularda teknolojik imkânlar sunan *doğal dil işleme* "natural language processing" gibi bilgisayar ve program destekli dil işleme metodları önemli katkılar sunacaktır.

Sanal zekâ çalışmalarının bilgisayar teknolojisi ile bütünleşmeye başladığı son yıllarda, dillerin birer veri bankası olarak değerlendirilmesi söz konusudur. Farklı birçok dünya dilinin dijital bankacılık ve robotik iletişim gibi alanlarda sanal zekâ çalışmalarıyla işlemlendiğini görmekteyiz. Doğal dil işleme (natural language processing) başlığı altında az sayıda konuşucusu kalmış tehlikedeki dillerin veri dökümantasyonlarının yapılarak veri bankalarının oluşturulmaktadır (Sahala, 2021, s.34). Yazılı belgelere sahip çivi yazılı ölü diller konusunda da çalışmaklar yapılmaktadır. Bilgi işleme teknolojisinin bir uzanımı olan doğal dil işleme yöntemi, Urartuca söz varlığının kapsam ve sınırlılıklarını belirlemek mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda, dilin sözvarlığını oluşturan birim ve örüntüler saptanarak üretken yapılar ve türetim yolları anlaşılabilmektedir (Varol, 2022, s.10). Doğal dil işleme yöntemi, dilbilgisel bağdaşıklık ve anlamsal tutarlılıkların belirlenmesi bakımından da sistematik ve test edilebilir analizler gerçekleştirebilir.

Sonuç

Ölü bir dil olan Urartucanın anlaşılması için değerlendirilmesi gereken parametreler ve konu hakkında destekleyici kaynaklar olabilecek belirleyiciler bu çalışmada ele alınmaktadır. Urartuca araştırmaları, yazıtların keşfinden yazı sisteminin anlaşılmasına ve içerikleriyle birlikte hangi toplumun dili olduğunun belirlenmesine doğru bir inceleme ve analiz döneminden ibarettir. Çalışmalarda, yaklaşık iki yüz yıllık bir süreç ve büyük emekler bulunmaktadır. Dilin anlaşılırlığını artırmak için bu çalışmalara katkı sağlayacak önemli bilgilerin, geçmişin ve günümüzün bölge dilleri içinde saklı oldukları anlaşılmaktadır. Herhangi bir etnik bağ arayışı olmadan bu diller ile Urartuca arasındaki tarihsel etkileşim süreçlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca, oluşturulan korpusların yazıt okumalarında, yapısal bağdaşıklık ve anlamsal

tutarlılığın hâkim olmadığı örneklerle karşılaşılmaktadır. Bu nedenlerle, Urartucanın anlaşılırlığında etkileşim dilleri ve yapısal/anlamsal düzlemleri ortaya koyan dilbilimsel göstergeler belirleyici olacaktır.

Urartu dilinin anlaşılırlığını ortaya koyan en önemli iki temel parametre yazıtlar ve yazı sistemidir. Urartucanın incelenmesinde çivi yazısı sisteminin uyarlanma ve uygulanma süreçlerinin detaylı olarak anlaşılması gerekmektedir. Sümer ile başlayıp Akad ile olgunlaşan ve Yeni Asur dönemindeki formlarıyla kullanılan Urartu çivi yazısı sisteminin Urartu'daki kullanımsal özellikleri anlaşılmalıdır. Çivi yazısının ideogram, belirteç ve hece kullanım sistemi ve bu sistemin Urartu'daki olası değişim ve biçimlenmeleri detaylı olarak ele alınmalıdır. Urartu'nun yazı kültürünün kazanımı gibi dilsel etkileşimlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Urartuca ile akrabalık bağı bulunan Hurrice ve bölgenin baskın dili olan Asurca dışında bölgesel etkileşimlerin daha mümkün olduğu Med/Pers dilleri Urartu söz varlığının oluşumunda dil dışı etkenler bakımından değerlendirilmelidir. Urartucadaki Semitik, İran, Hint-Avrupa ve Kafkas dillerine dair dilbilgisi ve sözvarlığı unsurları bu bilgileri doğrulamaktadır. Urartu yazıtlarında *de-ra-si-a-bi* olarak geçen "o korktu/tırstı" sözcüğü, Türkçe ve Kürtçe dışında İran dillerinin tarihsel dönemlerinde de görülmektedir. Bu nedenle Urartuca araştırmalarında tarihsel ve bölgesel etkileşim unsurlarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca yazıt okumalarında anlambilimle ilişkili olan dilbilgisel bağdaşıklık ve anlamsal tutarlılıkların da ele alınması gerekmektedir. Çünkü yazıt okumalarında geçen *masini* sözcüğü için "onun" sözcüğü yerine "araç, silah" anlamlarının daha tutarlı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde de birçok dilin kendi ses envanterine uygun olacak biçimde sesletilen *makine* sözcüğünün de kaynak dili ya da dillerinden birinin Urartuca olduğu düşünülebilir.

Urartu krallığının etnik oluşumu, tarihi, kültürü, toplum yapısı ve yazıtlardaki sosyal ve psikolojik konular, yardımcı parametreler olarak ele alınmaktadır. Teknoloji sürekli yeni araçlar ve araştırma yöntemleri ile gelişimini sürdürmeye devam etmektedir. Doğal dil işleme yöntemi gibi teknolojik imkânlarla çivi yazılı dillerin çözümüne çalışılmaktadır. Önümüzdeki yıllarda, birbirini destekleyici ve tamamlayıcı parametrelerin de katkısıyla farklı disiplinlerin ortak çalışmalarıyla, Urartuca gibi birçok

çivi yazılı dilin daha çok uzlaşıma sahip dilsel bilgilerine ulaşma imkânı sağlanabilecektir.

Kaynakça

Ayırır, O. İ. (2004). Türkçe metinlerde bağdaşıklık ve tutarlılık, *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, İçinde A. Kıran, E. Korkut, S. Ağıldere (ed.). Multilingual Yayınları, 121-132.

Bilgiç, E. (1990). *Kültepe Tabletleri I*. TTK Yayınları.

Buch, E. D. (2015). Anthropology of aging and care. *Annual Review of Anthropology*, (44), 277-293.

Coşkun, İ., Varol, O. ve Polat, E. (2023). Adilcevaz Kef Kalesi kazısı: Yeni bulgular ve değerlendirmeler. *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *5*(1), 253-274.

Crystal, D. (2002). *Language Death*. Cambridge University Press.

Dinçol, A. M. (2001). Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da diller ve yazılar, *Boğazköy'den Karatepeye*, 20-37.

Ecut. (2023, Eylül). Electronic Corpus of Urartian Inscription, *Oracc,* oracc.museum.upenn.edu/doc

Gordin, S., Gutherz, G., Elazary, A., Romach, A., Jiménez, E., Berant, J., and Cohen, Y. (2020). Reading Akkadian cuneiform using natural language processing. *PloS one*, *15*(10), e0240511. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0240511.

Grayson, A. K. (1980). Assyria and Babylonia. *Orientalia*, (49), 94-140.

Harrison, K. D. (2007). *When languages die: The extinction of the world's languages and the erosion of human knowledge*. Oxford University Press.

Harutyunyan, N. V. (2001). *Korpus Urartskich klinoobraznych nadpisei* (Corpus of Urartian cuneiform inscriptions). Yerevan University Press.

König, W. F. (1950). *Handbuch der chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung*, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, (Cilt 1).

_____ (1955). *Handbuch der chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung*, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, (Cilt 2).

Melikişvili, G. A. (1971). Urartskiye klinoobraznyye nadpisi 2: *Otkritiya i publikatsiyi* 1954-1970gg. VDI, 227-255.

Mieroop, M. V. (1999). *Cuneiform texts and the writing of history* (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203978375.

Ökse, T. (2021). Eski insanların duygularının arkeoljik verilere ve yazılı belgelere yansıması. *TUBA-AR*, (155), 153-176.

Payne, M. (2005). *Urartian measures of volume. Ancient Near Eastern Studies Supplement 16, Peeters,* 63-68.

Peker, H. (2009). Dilbilim, filoloji ve Hititoloji, *Hititolojiye Giriş*, 37-58.

Petrosyan, A. (2010). The Armenian elements in the language and onomastics of Urartu. *Festschrift in Honor Of Nicolay Harutyunyan in Occasion of Hıs 90th Birthday. Aramazd*, *5*(1), 133-140.

Rendom, G. J. (2008). *Typological constraints'on language contact*. Unuversiteit van Amsterdam. Amerindian Languages In Contanct With Spanish Faculteit der Geesteswetenschappen.

Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

_____ (2008). *Corpus dei testi Urartei Volume I, II, III*, Le Iscrizioni Su Pietra E Roccia-Tavole.

Sahala, A., Miikka, S., Antti, A., and Krister, L. (2021). Proceedings of the 12th conference on language resources and evaluation (LREC 2020), pp. 3528–3534 Marseille, 11–16 May.

Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim-temel kavramlar*. Papatya Yayıncılık.

Varol, O. (2005). *Çivi yazılı belgeler ışığında Urartu dilinin yapısal özellikleri*, [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi], Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

_____ (2008). Eski Yakındoğu'nun Hurri ve Urartu dilleri. *Dil karşısında dil, örneklerle karşılaştırmalı dilbilim*, İçinde M. Sarıca (Ed.), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, (26-55).

_____ (2014). *Türkçe-Kürtçe dil etkileşimi: İkidilli konuşuculara ait verilerdeki dilbilimsel görünümler*, [Yayınlanmamış doktora tezi], Ankara Üniversitesi.

_____ (2017). Urartu dili ve yazısı, Urartuca-Türkçe bir bütünce oluşturma önerisi. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, (II), 122-142.

_____ (2021). Sembollerden çivi yazısı ve harflere: Yazı sistemlerindeki temel dil bilişsel eylemler. *Sembollerden romana*, İçinde A. Oktay (Ed.). İksad Yayınevi, 7-29.

_____ (2022 Eylül 7-9). Doğal dil işleme yöntemiyle Urartu sözvarlığını belirleme, [Konferans Sunum Özeti], Urartu ve ötesi: Demirçağ yaylalarında gelişim ve etkileşim sempozyumu, 10. http://urartuandbeyond.com/

Wilhelm, G. (1983). Reconstructing the phonology of dead languages. *Writing in Focus*. İçinde F. C. Ehlich, Dü. (Ed.). De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110822830.157:

Wilhelm, G. (2004a). Hurrian, *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. İçinde R. D. Woodard (Ed.), Cambridge University Press, 95-118.

_____ (2004b). Urartian, *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. İçinde R. D. Woodard (Ed.), Cambridge University Press, 119-137.

Worthington, M. (2012). *Principles of Akadian textual criticism*. De Gruyter.